Колаковський: слушна неочевидність

1

Є на світі прекрасна країна Польща, а в ній — розкішне місто Краків, а в ньому, окрім інших чудес і святощів, друкується католицький часопис "Знак" — люблю його і з правдивою насолодою читаю та научаюсь ось уже десять років. А при тому мудрому й цікавому "Знаку" є видавництво, яке з огляду на все вищесказане просто не може не видавати чудових книжок. І в рік свого 40-річного ювілею (1959–1999) воно запропонувало читачам блискуче опоряджений том есеїв Лешека Колаковського — "найвидатнішого польського філософа" (суперлятив належить самому "Знакові").

Цю ошатну книгу з викличною назвою "Мої слушні погляди на все" можна прочитати за лічені дні, попри солідний — понад 400 сторінок — обсяг. І не лише завдяки легкому й дотепному стилеві більшості есеїв, майстерно переданому польськими перекладачами (багато текстів Колаковського вперше було надруковано або виголошено як лекції англійською, французькою та німецькою мовами). Ще істотнішим чинником читабельності цієї "знакової" книжки є актуальність порушених тем і незвично розкуті, вільні від будь-яких доктринальних упереджень і статичних, придатних на всі часи загальникових схем погляди філософа на християнство, історію, академічні вартості й ліберальну філософію, ірраціональність і політику тощо. Водночас ця свобода від схеми та системи далека й від еклектизму, поверхової необов'язковості або поширеного релятивізму.

"Мої слушні погляди на все" побудовані за тематичним принципом і складаються з чотирьох частин: I. Утопія, апокаліпсис, християнство; II. Правда, справедливість, історія та інші дивні речі; III. Політика і диявол; IV. Усе ще про комунізм, про те, як він занепадав і як його відкинуто. П'яту частину складає "Велика енциклопедія філософії та політичних

наук", займаючи цілих три з половиною сторінки. Своєю сократичною іронією та пародіюванням модних "поглядів" вона нагадує Флоберів "Лексикон прописних істин" і є справжнім подарунком для поціновувачів тонкого гумору, який несподіваними сполохами освітлює найповажніші теми й полегшує їх сприймання. Важко втриматися від спокуси й не зацілувати бодай кілька гасел "Великої енциклопедії":

Лібералізм: щоби кожний займався своїми, а не чужими справами, то буде добре.

Соціалізм: що як уряд усе в усіх відбере, то кожний буде страшенно щасливий, а народ правитиме.

Націоналізм: що ми найкращі й найшляхетніші, а всі про це знають і тому хочуть нас знищити.

Гайдеґґер: що невідомо, звідки ти взявся, але маєш поводитися хвацько й не слухати, що інші базікають.

Феноменологія: що треба дивитися, як виглядають речі, а чи є вони насправді, чи їх немає — тим уже не перейматися.

2

Розбіжність між видимим станом речей і тим, якими вони мали би бути згідно з тими чи іншими "поглядами", конфлікт між топікою та утопією складає стрижневу тему першої частини книги. Одна з прикметних особливостей дискурсу Колаковського — це критичний розгляд історії обговорюваного поняття. Філософ пропонує уточнити межі поняття "утопія", поза якими воно стає надто розмитим і багатозначним, а відтак зосереджує свою увагу на утопії епістемологічній. Її батько Декарт вірив (і, може, небезпідставно, зауважує польський філософ), що жодна певність, а отже, й істина не є можливими, якщо не вдасться відшукати джерело абсолютної певності.

Навіть більше: Декарт був переконаний, що саме він і відкрив це першоджерело пізнавальної певності. Йдеться не лише про славетне cogito, але й про універсально обов'язкові критерії істини, які неможливо легітимізувати, не покликаючись на всевідаючий Божий розум. Колаковський наголошує на кардинальності питання, що його сформулював Декарт: чи можлива взагалі остаточна певність? А якщо можлива, то чи можна здобути її, не покликаючись на абсолютну Божу мудрість? Якщо ж ні, то чи не повинні ми відмовитися від самого поняття істини у звичному, тобто трансцендентальному значенні й задовольнитися практичними критеріями пізнаваності?

У нашій культурі, пише Колаковський, епістемологічна утопія ніколи не вмирала остаточно, на початку XX століття одним із найзатятіших її захисників був Едмунд Гуссерль, який невтомно корегував і переформульовував Декарта, переконаний, що скептичне або емпіристське відкидання ідеї певності, а отже, й істини, означало би руйнування європейської культури. Проте філософія пішла іншими стежками. Навіть ті видатні філософи, які були готові підтримати Гуссерлеві ідеї, зокрема, М. Гайдеґґер і Мерло-Понті, втратили надію на радикальну феноменологічну редукцію. Ми не зможемо виступити як чисті суб'єкти пізнання, що позбулися всіх історично відносних і суспільно набутих суджень свідомості. Хоч би коли розпочиналася наша рефлексія, ми вже є "закинуті" до світу, сформовані досвідом і змушені висловлюватися мовою, яку створили не ми. Розглядаючи подальшу долю епістемологічної утопії, зокрема, її вияви в логічному позитивізмі, Колаковський робить висновок, що сьогодні вона не подає жодних ознак життя, проте й з остаточним присудом щодо її смерті не квапиться. Його власна філософська позиція полягає в тому, що філософія не має справи з Істиною та ніколи не відкриє якихось загально визнаваних правд. "Культурна роль філософії полягає не в постачанні правди, а в культивуванні духу правди. А це означає, що не можна допустити ослаблення дослідницької енергії розуму; не можна припинити проблематизування того, що здається очевидним і визначеним; треба завжди піддавати сумніву невичерпні на позір ресурси здорового глузду; слід завжди підозрювати існування "зворотного боку" того, що

визнається очевидним; ніколи не можна забувати, що деякі питання, котрі перебувають поза легітимним горизонтом науки, є, проте, ключовими для збереження людства тому вигляді, в якому ми його знаємо", — формулює Колаковський свій філософський символ віри. Ми потребуємо як утопістів-мітотворців, так і скептиків, здатних очищувати розум від забобонів, демаскувати приховані засновки наших переконань і вигострювати наші логічні здібності. Інколи це призводить до того, що учасник філософської суперечки змушений прийняти дві крайні позиції одночасно. Цієї суперечності можна уникнути лише тоді, коли ми опиняємося поза філософією, виходячи на рівень, із якого філософія постає одним з елементів історії цивілізації. Але щоб потрапити в це райське місце, ми все одно потребуємо якихось засновків і понятєвих знарядь, вироблених філософією. Сподівання на останній епістемологічний суд можуть породжувати нетолерантність. Колаковський неодноразово звертається до мови Канта, пропонуючи розглядати остаточні критерії як регулятивні, а не конститутивні ідеї.

Самі по собі нешкідливі літературні вправи ставали загрозливими явищами тоді, коли їхнім прихильникам удавалося переконати себе, що вони відкрили ефективну технологію апокаліпсису, винайшли знаряддя, котре допоможе відімкнути двері до раю. Така віра вирізняла утопії революційні, зокрема, марксистську, створюючи цілі культурні формації (в одному з есеїв книги Колаковський блискуче демонструє причини, які спонукали письменників і митців активно служити комунізмові, створюючи при цьому вартісні твори). Проте революційно-утопічна ментальність обґрунтовує політичні позиції, які вже не є такими безневинними, як їхні першоджерела. Адже надія на братерство, до якого освічена еліта може змусити народ відповідним декретом, складає природну підставу для тоталітарної тиранії. Вірою в дійсність вищого порядку, яка, хоч і не помітна для неозброєного ока, все ж перебуває в теперішньому і є дійсністю автентичною (Геґель), легко виправдати погорду до сучасників, які не варті уваги, якщо зіставити їх із майбутніми поколіннями, набагато важливішими, хоч їх іще нібито й не існує. Ідея нового часу, тотального початку, яким подає себе революція, легітимізує які завгодно форми культурного вандалізму.

3

Постає, отже, питання: чи корисним є дедалі помітніший занепад утопії? На думку Колаковського, мрія про вічне та загальне братерство роду людського, якби її спробували втілити доступними технічними засобами, занапастила б нашу цивілізацію. Простіше уявити собі загальне братерство вовків: їхні потреби, принаймні, обмежені й визначені. Але з іншого боку викликає застереження й надто легке послуговування антиутопічними аргументами як засобом, котрий уможливлює схвалення й навіть канонізацію всіляких різновидів гніту та явної несправедливості. Падіння комуністичного концтабору аж ніяк не означає, що поняття суспільної справедливості втратило будь-яку вартість. Користуючись тією ж таки "кантівською" мовою, Колаковський доходить висновку, що ідея людського братерства є катастрофічною як політична програма, але необхідна як дороговказ. Кантова теорія радикального зла та його віра в нескінченний поступ раціональності залишається придатною для нас, хоча малоймовірно, щоби людство у своїй масі навернулося на кантівську філософію (феномен навернення всебічно розглянуто в есеї "Від правди до правди"). Слід радше очікувати, що два різновиди ментальності — скептична й утопічна — триватимуть окремо, у неминучому конфлікті. Ба більше: ми потребуємо цього їхнього хисткого співіснування, адже обидві є істотними для нашого культурного збереження. "Перемога утопічних марень означала би тоталітарний кошмар і цілковитий занепад цивілізації, тоді як безроздільне панування духу скептицизму прирекло би нас на безнадійну стагнацію — безрух, який через найменшу випадковість міг би легко обернутися катастрофічним хаосом. Урешті-решт мусимо жити поміж двома претензіями, які неможливо узгодити й кожна з яких має своє культурне обґрунтування", — резюмує філософ.

А як бути з утопіями релігійними? У напрочуд живому діалозі "Чи можлива християнська утопія?", який своєю безпосередністю нагадує "Розмови залюбки" Еразма Роттердамського, Колаковський також усуває будь-які трансцендентні доповнення у вигляді Царства Божого або позаземного Раю; питання звучить по-кантівському "іманентно": чи

можливо виразити утопічну думку в рамках християнського духовного світу? Чи можливий досконалий, позбавлений зла та конфліктів світ із християнського погляду? Адже всі великі вчителі Церкви проголошували ідею справедливості, згідну зі Святим Письмом, виказуючи тим самим віру в те, що справедливий світ можливий.

Ні, заперечує опонент цієї тези, утопія є антихристиянською, адже в самому ядрі християнської доктрини міститься віра в те, що ми заражені первородним гріхом і коріння зла, яке є в нас, неможливо усунути природними засобами або спеціальною технікою. Тож і замір побудувати вежу досконалості в цій долині сліз належить до ще одного з незліченних доказів людської пихи і є гріхом par excellence. Колаковський розглядає конфлікт між цією, "авґустиніанською", й оптимістичнішою, "пелагіанською" версіями християнського вчення. У ході діалогу розбираються фальшиві засновки утопічного характеру, які стали звичними для сучасного мислення — а отже, і непомітними — і надзвичайно поширились у християнському світі, не оминувши й самої Церкви. Критикуючи безоглядне споживацтво, надмірні сподіванки на технічний прогрес і не менш перерозвинену довіру до науки, один зі співбесідників застерігає перед екологічною катастрофою та іншими небезпечними наслідками інфантильного й паразитарного мислення, закликаючи церкви, духовних осіб і християнських інтелектуалів до антиутопічної моральної позиції, зміст якої найповніше розкривається в одному з ключових понять раннього християнства: metanoia (метаноя).

4

Штрихами намічену "апокаліптичну" тему розвиває наступний есей "Наш веселий апокаліпсис. Проповідь на кінець століття" (ось так і помічаєш доладну композицію книжки, зростання її в одне ціле з віддалених у часі й просторі частин). Небувале прискорення в різних сферах цивілізації, збільшення населення, кількість шкідливих речовин у повітрі й воді, злочинність, швидкість пересування, продукування книжок, часописів, фільмів, кількість телевізійних каналів тощо — усе це викликає тривогу, адже прогресування швидкості стало одним із

вирішальних чинників, які змінили ментальність сучасних суспільств та окремих осіб і спричинили втрату отієї "спільноти", що її всі оплакують уже понад два століття. Швидкість знищила мітологічний, сакральний простір, без якого (пояснював нам Мірча Еліаде) всесвіт не може виявити людям свого потаємного сенсу. Завдяки мітологічному простору закони та фундаментальні норми життя сприймались як уписані до самої конституції буття, а не довільно створені людьми. Натомість ми живемо в просторі декартівському, і моє село більше не є центром всесвіту. Колаковський детально розглядає роль Просвітництва у цьому процесі розчакловування світу або, конкретніше, у процесі втрати віри, моральної та пізнавальної безпеки: "Просвітництво — це велика культурна катастрофа. Людське існування було редуковане до його суто природних детермінант, а через це людські особи стали цілком узаємозамінними, наче цеглини у стіні; саме так було закладено основи тоталітаризму двадцятого століття".

До роздумів над загрозами, які несе в собі тотальне й безжальне розчакловування, зокрема ж, спроби раціоналізувати релігію, Лешек Колаковський звертається й у глибокому (на моє суб'єктивне враження — найкращому в усій книжці) есеї "Ілюзії демітологізації". Твердження, що розклад мітологічної спадщини в християнській цивілізації та занепад релігійної чутливості нібито є наслідком розвитку науки, не слід приймати беззастережно: науковий метод справді витіснив релігійні вірування, проте головним чинником тут була не наука, а сцієнтистський раціоналізм, який є радше ідеологією. Зневага до релігійної чутливості постала як наслідок того, що люди віддали перевагу тим видам розумової діяльності, які дають змогу розширити обсяг влади над природою (бо почали вважати панування над нею найвищою вартістю), — а успішно застосувати задля цього пізнавальний зміст релігійної віри, твердить сцієнтизм, неможливо. Змішуючи віру зі знанням — силкуючися залишитися раціональним знанням поряд із наукою та водночас підтримуючи віру в технічну ефективність обрядів і молитов — християнство опинилося в хисткій позиції та саме сприяло розростанню атеїзму.

По тому, як відбуяли століття Просвітництва, ми опритомніли посеред розумового та морального безладу, а вигляд світу, який занапастив свою релігійну спадщину, вселяє небезпідставний страх. Місце здеконструйованих мітів посіла не освічена раціональність, а жахливі світські карикатури тих-таки мітів. І хоча можна спостерігати деякі ознаки релігійного відродження, проте ми (тобто, уточнює Колаковський, філософи, соціологи, психологи, антропологи та історики) не можемо бути активними учасниками цього процесу, позаяк зберігати та зміцнювати людську участь у sacrum можна тільки через священство, пророцтво й акти живої віри.

5

У порівнянні з ранішими творами Колаковського, слушно зауважує польський рецензент Марек Стичинський, у "Моїх слушних поглядах на все" про Бога говориться менше, натомість про диявола — значно більше. Диявол спокушає нас трактувати вторинні й відносні блага як добро саме по собі, схиляючи таким чином до ідолослужіння, позаяк хвала, належна Творцеві, переноситься на створіння. Комунізм, партія, колективна ідентичність, політика, ірраціональність у політиці тощо — філософ прискіпливо аналізує діяльність кожного із цих "створінь", кожному відмовляючи в його претензіях на винятковість і безапеляційність ствердження libido dominandi, що часто подається як право на самореалізацію. Слушними можуть бути тільки вироблені погляди, далекі від потурання масовим доксам та очевидностям. Переконуєшся в цьому, читаючи титульний есей книги, власне, відповідь на лист колишнього колеги з "лівих", у якому філософ послідовно й аргументовано доводить причини, котрі спонукали його назавжди зневіритись у комуністичній ідеології, філософії та практиці (лист було опубліковано 1974 року). Утопісти — це люди, що мріють надати людству статус рантьє, що безтурботно жив би на відсотки з одноразово набутого капіталу. "Не вірю, щоб суспільство як цілість могло коли-небудь стати щасливим рантьє, який живе у достатку й безпеці з відтинання купонів. Ситуація людства нагадує радше ситуацію поденного робітника, який мусить турбуватися про те, як пережити

день сьогоднішній", — підсумовує невтомний поденник, який доробився до статусу короля інтелектуальної Речі Посполитої кільканадцяти націй.